

Egy emotív jelentésű igecsoport néhány nyelvhasználati sajátossága

The paper discusses the usage of a group of intransitive emotive verbs. The notion of a negative impact is expressed in most of the verbs belonging to this group. It will be shown that the predicative verbal adverbial constructions of these verbs must be used instead of the finite forms in sentences expressing existing states of emotions in the present. The subject of the predicative verbal adverbial is in the thematic role of an experiencer in these constructions.

1.1. A címben jelzett igecsoporthoz olyan intranszítív igéket sorolok, mint pl. *felháborodik, elkeseredik, megdöbben*. Mondatbeli viselkedésük egyetlen közös sajátosságára szeretném felhívni a figyelmet, legalábbis kiindulásként egy olyan – más igéktől eltérő – tulajdonságukat emelem ki, amely alapján egy sajátos igei csoport tagjaiként említhetjük őket. Tekintsük ehhez (1)–(3) példáit!

- (1) a. *Felháborodom, hogy elutasították a pályázatodat.
b. Fel vagyok háborodva, hogy elutasították a pályázatodat.
- (2) a. *Elkeseredem, hogy még mindig nem írt.
b. El vagyok keseredve, hogy még mindig nem írt.
- (3) a. *Megdöbbenek, hogy egyikőtök sem ment át a vizsgán.
b. Meg vagyok döbbenve, hogy egyikőtök sem ment át a vizsgán

A példasor a) mondataiban a főmondatok igehasználata helytelen, a b) mondatokban egyértelműen jó. Természetesen a helyesség eldöntéséhez ismernünk kell a szándékolt mondatjelentést, feltételeznünk kell egy beszédhelyzetet (a mondatok kontextusát), ill. jelen esetben példáinktól elvárjuk/elvárhatjuk, hogy felidézék ezt a beszédhelyzetet, világossá tegyék a szándékolt jelentést (különösebb értelmező megjegyzések nélkül is).

(1)–(3) mondatokban a főmondatok igéje, ill. igei szerkezete a beszéd jelen idejében, a beszélés idején is fennálló, esetleg éppen akkor bekövetkező érzelmi állapotot, állapotváltozást fejez ki (vagy lenne hivatott kifejezni – az a) mondatokban). Az érzelmi állapot, pontosabban érzelmi viszonyulás kiváltó okát mondatainkban a mellékmondat fogalmazza meg, mely adott esetben megjelenhet a főmondati ige szerkezet bővítményeként is: *Fel vagyok háborodva a pályázatod elutasításán*. Az előbbieken leírt jelentés kifejezésére – úgy tűnik – az a)

mondatokban álló jelen idejű, ragozott igei formák nem megfelelőek, nem használatosak. Tehát lazán megfogalmazott jellemzésként azt mondhatjuk: az adott mondatjelentés kifejezésére ebben az igecsoportban a jelen idejű ragozott igealakok (verbum finitumok) szerepét az állítmányi határozói igeneves szerkezet (létige + *-va*, *-ve*) veszi vagy veheti át.

1.2. A (4)–(6) mondatok mini párbeszéddek, másfajta beszédhelyzetet és mondatformákat mutatnak, s alkalmat adnak további kiegészítő megjegyzésekre.

- (4) a. – Nem fogadták el a pályázatomat.
 – Fel vagyok háborodva.
 (*–Felháborodom. de! – Csodálkozom. /Sajnálom./Örülök neki.)
- b. – ...
 – Tegnap hallottam, hogy nem fogadták el a pályázatomat. Sejtetted, hogy fel vagyok háborodva.
- (5) – Ma sem jött leveled.
 – Nagyon el vagyok keseredve. (*– Nagyon elkeseredem.)
- (6) – Egyikőnk sem ment át a vizsgán.
 – Teljesen meg vagyok dőbbenve. (*? Teljesen megdöbbenek.)

Az igék által kifejezett érzelmi megnyilvánulás kezdetére, bekövetkezésére (első megjelenésére) kontextus nélkül nem tudunk következtetni: jelölhetnek éppen bekövetkezett érzelmi állapotot: (4) a), (5), (6); de a kiváltó esemény lehet (közel)múltbeli is: (4) b). A mondat ekkor is a jelen idejű érvényességet állítja előtérbe, de – a mondatok időszemléletének leírására használt fogalmakkal élve – az eseményidő elválik a beszédidőtől.

1.3. Még egy jelentésmozzanatra kell figyelniünk az (1)–(3) összetett mondatokkal, ill. (4)–(6) párbeszéddekkel kapcsolatban. Az érzelemkifejező igeneves szerkezetek konkrét, már bekövetkezett esetekre, helyzetekre vonatkoznak, szembevető a körülmények egyszerűsége, az általánosítás hiánya. Az előbb lazán megfogalmazott szabály tehát csakis akkor érvényes, ha a csoport igéit ilyen típusú helyzetekben – mintegy aktualizálva, alkalmasszerűen – használjuk. Ha a csoport igéit tartalmazó mondatok általános érvényűek, ill. a valamely kiváltó ok hatására bekövetkező érzelmi-indulati állapotváltozást általános érvényűen akarjuk megfogalmazni, vagy jelen van a rendszeresség, ismétlődés mozzanata, akkor a ragozott igealak használatára vonatkozó megszorító-tiltó szabály nem érvényes: a ragozott igealak és a határozói igeneves forma egyaránt használható. Nézzük ehhez (7)–(9) mondatait!

- (7)

Mindig felháborodom	}
Mindig fel vagyok háborodva	}

, ha emelik a bérletek árát.

- (8) Úgy megdöbbenek }
 Úgy meg vagyok döbbenve } , ha ilyen esetekről hallok.
- (9) Mindig meghökkenek }
 Mindig meg vagyok hökkenve } , ha nem ismerik ezt az idézetet.

Mint láthatjuk, általánosan fogalmazó példamondataink természetes módon tartalmaznak feltételes alárendelést, de ez egyáltalán nem jelent kizárólagosságot, hiszen egyszerű mondatokat is hozhatunk példaként az ilyen típusú használatra: *Mostanában gyakran elkeseredik/el van keseredve.*

2.1. A határozói igeneves szerkezetek használatával, nyelvhelyességi kérdéseivel úgy általában nem kívánok foglalkozni, csak annyit jegyzek meg – visszatérve az igecsoport tagjainak az (1)–(3) mondatokkal jellemzett viselkedésére –, hogy úgy látszik, olyan esettel állunk szemben itt, amikor a létigés határozói igenév használata alapvetően nem választási lehetőségként, hanem használati szükségszerűségként merül fel. Tehát ez esetben nem az ajánlott nyelvhelyességi megfontolásokat kell végigjárnunk, vagyis: ha egyáltalán helyes az igenévi forma „milyen kifejezésbeli haszna, többlete van a ragos igealakokkal szemben?” (NyKsz: 230), hiszen az anyanyelvi beszélő eleve ezt – az igenévi formát – választja. Azaz egyetlen – nem kevés – haszna, többlete: a nyelvi helyesség, az elfogadhatóság (a ragos alakokkal szemben). Hacsak nem helyettesítjük más szóalakokkal, felhasználva az adott jelentést hordozó szótót.

Ezt a lehetőséget mutatja (10), ahol az ige tranzitív párja vagy ennek folyamatos melléknévi igeneve áll a főmondatban.

- (10) Felháborít/Felháborító, hogy nem fogadták el a pályázatodat.

A csoport igéinek többsége kínálja ezt a lehetőséget, vagyis a tranzitív igével való helyettesítést a mondatjelentés lényeges változása nélkül. Így szabályosnak mondhatók az olyan kapcsolatok, mint *vki elkeseredik vmi miatt – vmi elkeserít vkit*, ahol az intranszitiv ige okhatározója alanyként, személyt jelölő alanya pedig tárgyként kerül be a tranzitív igével alkotott mondat szerkezetébe.

2.2. E viszonyításokból kiindulva nézzük meg röviden a csoporthoz tartozó igék egy-két további feltűnő jelentésbeli, mondattani és alaktani sajátosságát.

A (11) pont tartalmazza az ide sorolható igéket, valószínűleg nem hiánytalanul, és bizonyos alcsoportokat is elkülönít. A további jellemzés elsősorban és megszorítások nélkül az a) alcsoportra vonatkozik. (Megjegyzem, hogy a csoportosítás nem teljesen egységes szempontú.)

- (11) a. elcsügged, elképed, elkeseredik, feldühödik, felháborodik, kétségbeesik, megbántódik, megbotránkozik, megdöbben, meghatódik, meghökken, megijed, meglepődik, megrémül, megrendül, megretten, megsértődik

- b. megilletődik, megrökönyödik, megütközik
- c. begyullad, kiborul, kikészül, lelombozódik
- d. megnyugszik, megkönnyebbül

A csoportok igéi emotív jelentésűek, s többségük jelentésére leginkább az jellemző, hogy semleges/pozitív érzelmi állapotból negatív irányba kizökent érzelmi, indulati állapotot jelölnek, ennek része lehet erkölcsi viszonyulás is. (Ez a „kizökkenés” még a pozitív jelentésű igékre is érvényes: *meghatódik, megilletődik*.) További részmozzanat a jelentésükben, hogy a jelzett érzelmi változás (viszonylag) gyorsan áll be, rendszerint külső ok hatására.

2.3. Általános jellemzésük után nézzük, hogy az emotív igék négy alcsoportjának elkülönítésében milyen megfontolások érvényesültek.

Az a. csoport minden igéjének van tranzitív párja, vagyis a (10) példában bemutatott tranzitív igés helyettesítés – ragozott igealakokkal – esetükben mindig elvégezhető. Megjegyzendő azonban, hogy a tranzitív igék (folyamatos) melléknévi igenévi formája nem mindig alkalmas a helyettesítésre: *meg vagyok rémülve, hogy ... – megrémít, hogy ... – *megrémítő, hogy ...*

A b. csoportba sorolt három ikés igének nincs (emotív jelentésű) tranzitív párja; emotív jelentésük alapvetően másodlagos fejlemény.

A c. csoport igéinek elkülönítése csak stilisztikai szempontból indokolható, stílusminősítésük az ÉKsz (és a MSzkt) szerint: bizalmas használatú. A *begyullad* kivételével van – az adott emotív jelentésben is használatos – tranzitív párjuk, ezek lehetővé teszik az a. csoporttal kapcsolatban említett szinonim helyettesítést.

A d. csoport két – rokon jelentésű – igéjét mindenekelőtt szintaktikai viselkedésük alapján (a létige + határozói igenévi forma kötelező megjelenése a konkrét, alkalmyszerű használatban) sorolom az emotív igék közé. Az a.–c.) csoportba tartozó emotív igék többségétől elkülöníti őket, hogy pozitív (vagy semleges) érzelmi állapot kialakulására/visszaállítására utalnak, és a jelzett állapotváltozás nem (föltétlenül) gyorsan következik be, ugyanakkor tartósabb lehet, mint más emotív igék által jelölt érzelmi megnyilvánulások esetén.

2.4. Mondattani szempont: a csoportbeli igék többségének okhatározói vonzata van, vagy természetes bővítményként vehetnek fel okhatározót, esetleg értelmezésükhöz hozzátartozik valamilyen kimondott vagy csak a kontextusból kikövetkeztethető okszerű magyarázat: *megnyugszik, megkönnyebbül*. Az igékhez tartozó okhatározói vonzatok (leginkább *-on, -en, -ön* vagy *-tól, -től* raggal, ill. *miatt* névutóval) rendszerint egyben állandó határozók is.

Lexikai-szintaktikai szempontból figyelmet érdemel, hogy a (11) a) csoport minden igéjének van tranzitív párja. Az igepárok tagjai egymással felcserélve szabályos mondatszerkezeti változást eredményeznek. Feltűnő azonban, hogy e tranzitív igékkel – négy kivételével – nem alkotunk létigés határozói igeneves szerkezetet:

- (12) a. el vagyok keseredve – *el vagyok keserítve
 kétségbe vagyok esve – *kétségbe vagyok ejtve
 meg vagyok döbbenve – *meg vagyok döbbentve
- b. De! meg vagyok bántva, meg vagyok hatva, meg vagyok sértve, meg vagyok lepve

A kivételekről: *meg vagyok bántva*, *meg vagyok sértve* stb.: ezek az igék eredeti jelentésüket tekintve valamilyen fizikai hatás kifejezői lehetnek.

2.5. Szótani-alaktani szempontból legfeltűnőbb, jellegadó tulajdonságuk, hogy mindegyikük igekötős ige, s joggal vetődik fel ezen igék, ill. mondatbeli használatuk akcióminőségének kérdése. Igekötős mivoltuk szorosan összefügg jelentésük állapotváltozás mozzanatával, az érzelmi attitűd beálltának jelölésével. Az igekötők tehát nem az emotív állapot befejezettségét, hanem az érzelmi állapot bekövetkezését, „a kezdet megtörténtét” jelölik (vö. Kiefer 1983: 164). Jellemző az is, hogy ezen igék többsége nem is állhat igekötő nélkül: *hökken*, *keseredik* stb. a (13) pontban.

- (13) a. *képed, *keseredik, *hatódik, *lepődik
- b. ? döbben – döbbent arccal, ? ijed – ijedt hangon; ? rémül – rémült tekintettel

Szili Katalin a *meg* igekötő kapcsolódásairól írt tanulmányában foglalkozik az ilyen „alapige nélküli” *meg* igekötős igékkel, utalva az igekötő új szót létrehozó, esetenként képzőszerű viselkedésére (Szili 1988: 355).

3.1. Nem tartoznak (szorosan) a csoport igéi közé, de mondatbeli megjelenésük rokonítja velük a *megelégszik vmvel*, *meggyőződik vmről* igei szerkezeteket, pontosabban ezen szótári formák meghatározott használatát. Az ÉKsz a jelentés szempontjából mindkét ige szócikkét két részre tagolja, minket a másodikként számon tartott jelentések érdekelnek. Ez a *megelégszik* esetén csak jelentésárnyalat a szótár szerint (virgulával elkülönítve), értelmezése: *vki, vmi kielégíti a várakozását, igényeit*; a *meggyőződik* esetében önálló jelentés, értelmezése: *erősen hiszi, bizonyos benne*.

A használatnak megfelelően a jelentésértelmezés előtt állítmányi határozói igeneves szerkezet áll. Ez a kezelési mód jelzi, hogy a két igét az említett jelenségekben *m i n d v é g i g* jelen, múlt és jövő időben egyaránt határozói igeneves formában használjuk: l. a (14) pont mondatai.

- (14) a. Meg vagyok elégedve a diákjaiddal. *Megelégszem a diákjaiddal.
 Meg voltam elégedve a diákjaiddal. *Megelégedtem a diákjaiddal.
 Meg leszel elégedve a diákjaimmal. *Meg fogsz elégedni a diákjaimmal.

- b. Fontos számunkra, hogy meg legyenek elégedve a javaslatainkkal. Állításait ügyesen védelmezi anélkül, hogy meg lenne győződve megalapozottságukról.
- c. (A két ige angol megfelelői alapalakban és igeneves formában)
megelégszik
 megelégszik vmivel – be satisfied/contented with |
 meg van elégedve vmivel/vkivel – be pleased/satisfied with sg/sy
meggyőződik
 1. meggyőződik (bizonyosságot szerez vmiről) – make sure of sg
 2. meg van győződve vmiről – be convinced/persuaded of sg

3.2. Ennek alapján azt mondhatjuk, vannak olyan jelentések, amelyek igei szóalakkal szótározódnak, de valós használatuk során igenévként kerülnek be a mondatba, vagyis a szótári igéhez potenciálisan tartozó teljes paradigmát – adott jelentésben – a létige és határozói igenévi szerkezet valósítja meg (ezzel el is különítve a másik jelentéstől). Az idő, mód személy, szám a létigén jelölődik. Úgy gondolom, ennek a szabályszerűségnek az erősségét bizonyítja az is, hogy a mellékmondatokban a felszólító módú (konjunktívuszi) és feltételes módbeli használatuk is az igeneves formát kívánja meg: (14) b.

Az angollal való összevetés, melyhez a Magay – Ország-h-féle kéziszótárt használtam, további illusztráció ahhoz, hogy a használat szintaktikai szintjén is megmutatkozó eltérések egyben világosan elkülöníthető jelentéskülönbségek kifejezői e két ige esetén, (14) c. pont.

Itt megfogalmazhatjuk azt az összefoglaló általánosítást, hogy a létigés határozói igeneves szerkezet éppen idő, mód stb. jelölőképességénél fogva képviselheti az igei paradigmát, ill. adott használatban beépülhet a paradigma meghatározott részletébe, ahogy azt a bemutatott emotív igecsoporttal kapcsolatban láttuk.

4.1. Ezek után természetes módon vetődik fel a kérdés: vannak-e, ill. melyek azok a további intranszitiv igék, amelyek legalább jelen idejű használatukban az érzelmi viszonyulást kifejező igékhez hasonlóan viselkednek, és milyen rendszerezést lehet megvalósítani közöttük. Azt hiszem, nem kell különösebb utána gondolás ahhoz, hogy soroljuk az ilyen típusú igéket vagy szerkezeteiket: *elfárad* – *el van fáradva*; *elsápad* – *el van sápadva*; *kimerül* – *ki van merülve*; *meghívik* – *meg van hívva*; élettelen/nem személyt jelölő alanyokkal: *behorpad* – *be van horpadva*; *elhervad* – *el van hervadva*.

Részletezőbb elemzés nélkül is mondhatunk annyit, hogy ezen igék alapvetően valamilyen – minőségileg/mennyiségileg jellemezhető – fizikai állapotváltozásra, ill. magának az állapotnak az (esetleg tartósabb) meglétére utalnak. Az emotív igecsoporttól elkülöníti őket például az, hogy nem tartozik hozzájuk vonzatszerű okhatározó, és nem *hog*y kötőszóval, hanem *mert* kötőszóval kapcsol

okhatározói mellékmonddal bővíthetnek. A jelen idejű igeneves szerkezet esetükben rendszerint helyettesíthető múlt idejű ragozott igével. Ilyenkor korábban bekövetkezett és folyamatosan fennálló, érzékelhető állapotot jelölnek. Ez a múlt idejű helyettesítés az emotív igéknél általában nem megy. Nézzük ehhez a következő próbát – *Mi van veled? – Elfáradtam – el vagyok fáradva.* De: *Mi van veled? – *Felháborodtam – fel vagyok háborodva.*

4.2. Most már a határozói igeneves szerkezetekből kiindulva az lehet a kérdésünk – egy átfogóbb jellemzés érdekében –, milyen közös sajátságai vannak azon intranszitiv igéknek, amelyekkel alkothatunk (adott esetben kell is alkotnunk) létigés határozói igeneves szerkezetet, ill. milyen jegyek alapján jósolhatjuk meg ezt a szerkesztési lehetőséget.

Alaktani-lexikai jegyként elég kézenfekvőnek látszik az igekötő jelenléte, de nyilvánvalóan ez önmagában nem elegendő, gondoljunk *a leül, lefekszik* cselekvő igékre, vagy akár a félig-meddig szándéktalan jelentésű *elmosolyodik* igére. Látható, hogy az ide tartozó igék (az intranszitiv csoporton belül) szemben a cselekvőkkel a Károly Sándor által újra bevezetett kategóriába tartoznak, a mediális igék bizonyos típusát képviselik, ezekhez állnak közel (Károly 1967; Abaffy 1978).

4.3. Hasznosnak bizonyul továbbá, ha az igék lexikai jellemzésének részeként szemügyre vesszük az igéhez tartozó tematikus szerepeket, vagyis az ige vonzatainak, szoros bővítményeinek szemantikai természetét, tulajdonságait, mindenekelőtt a ragozott igés és az igenévvel szerkesztett mondatokban egyaránt alanyként álló főnevek tematikus szerepét. E jellemzéshez fontos megállapításokat találhatunk Alberti Gábor Passzivizálási művelet a magyarban című tanulmányában (1996).

A szerző kísérletet tesz arra, hogy a magyar predikatív határozói igeneves szerkezeteket egyetlen, egységes passzivizálási művelet eredményeként írja le. Elemzéseiben megfogalmazza, hogy a passzivizálást tekintve erősen korlátozott produktivitású magyar intranszitiv igék körében azokkal a az igékkel alkothatunk igeneves szerkezetet, amelyeknek alanya *p a c i e n s* tematikus szerepben áll. Ez a szerep a tematikus szerepek kissé másféle kategorizálásában (Komlósy 1992: 359–360) részben átfedi az *e x p e r i e n s / á t é l ő* szerepét, melynek jellemzése: nem akaratlagos pszichikai folyamat átélője, érzelmi állapot hordozója. Azért is támaszkodunk erre a felosztásra, értelmezésre, mert – mint látható – az *experiens* szerepét csak élő személy töltheti be, így ide sorolhatjuk emotív igéink alanyait, ugyanakkor az *e* rendszerben is számontartott *p a t i e n s / e l s z e n v e d ő* egyaránt lehet élő és élettelen is. Jellemzése: „alakuló” résztvevő, olyan szereplő, amelynek tulajdonságai, jellemzői, állapota, külső meghatározottságai valamilyen változáson mennek át. Ez a jellemzés érvényes a fizikai változást kifejező igék élő és élettelen alanyára is. Pl. *Döme meg van hívva – A kocsi oldala be van horpadva.* Tehát a határozói igenév használatának feltételeként jelöl-

hetjük meg az intranszitiv ige alanyának átélő/experiens vagy elszenvedő/patiens tematikus szerepét, és kizárhatjuk az alanyként ágenst, aktív szereplőt kérő intranszitiv igéket.

5. Befejezésül az emotív igecsoport még egy sajátos vonásáról szeretnék szólni. Számomra úgy tűnik, hogy a csoport igéi jelentésükben és használatukban hasonlóságot mutatnak a beszédaktus-elméletben performatív igéknek nevezett, tehát kimondva valamilyen tett/cselekvés végrehajtására alkalmas igékkel. Mire alapozom ezt a talán meglepő észrevételt? A *felháborodik*, *elkeseredik*, de különösen a *megsértődik*, *meghatódik* és további hasonló igék esetén a bennük kifejezett szubjektív érzés, attitűd más minőséget kap, akkor válik igazán valóságossá, ha kimondjuk ezeket az igéket, igei szerkezeteket. Van ugyanis ezen igék jelentésében – éppen mivel nem pusztán állapotot, hanem érzelmi viszonyulást fogalmaznak meg – valamilyen kollektív vagy legalábbis személyközi mozzanat, s ez a közösségre vagy partnerre tartozó tartalmuk akkor valósul meg, érvényesül, amikor (egyes szám 1. személyben) el is hangzanak.

Irodalom

- Abaffy Erzsébet (1978), A mediális igékről. MNy 74: 280–293.
Alberti Gábor (1996), Passzivizálási művelet a magyarban, NÉNy 37: 7–46.
ÉKSz = Pusztai 2003.
Grétsy László – Kemény Gábor (szerk.) (1996), Nyelvművelő kézisztár. Auktor Könyvkiadó, Budapest.
Károly Sándor (1967), A magyar intranszitiv-tranzitiv képzők. ÁNyT 5: 189–218.
Kiefer Ferenc (1983), Az előfeltevések elmélete. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Komlósy András (1992), Régenek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.), Struktúális magyar nyelvtan I. Mondattan. Akadémiai Kiadó, Budapest. 299–527.
Magay Tamás – Országh László (1991), Magyar – angol kézisztár. Akadémiai Kiadó, Budapest.
NyKSz = Grétsy – Kemény 1996.
Pusztai Ferenc (főszerk.) (2003), Magyar értelmező kézisztár. Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Szili Katalin (1988), Szabályok és szabálytalanságok a *meg-* igekötő kapcsolódásában. Nyr 112: 348–357.